

صنایع کوچک، موتور توسعه صنعتی و اقتصادی ایران

کریم اسکندری^۱ - زهرا مولوی^۲

چکیده

در پی تغییرات شتابان و اغلب غیرقابل پیش بینی در بازارهای تجارت جهانی و شکل گیری شرایط و قوانین جدید در رقابت در این بازارها توجه به توسعه صنایع کوچک و متوسط در برنامه ریزی‌ها و قانون گذاری‌های کشورهای تازه صنعتی و توسعه یافته به صورت عمده‌ای مشاهده می‌شود لذا در طرح تدوین استراتژی توسعه صنعتی ایران نیز پروژه محوری تحت عنوان نقش صنایع کوچک و متوسط در توسعه صنعتی کشور تعریف و اجرا گردیده و یکی از راهکارهای توسعه صنعتی که در سال‌های اخیر مورد توجه کشورهای در حال توسعه و حتی توسعه یافته قرار گرفته روی آوردن به کوچک سازی صنایع و اتکاء به توسعه و گسترش صنایع کوچک و متوسط به عنوان موتور توسعه صنعتی و اقتصادی است.

در این مقاله سعی شده است با تشریح وضعیت صنایع کوچک و متوسط در ایران به برنامه‌های حمایتی در جهت دست یابی به توسعه صنعتی و رشد اقتصادی در کشور پرداخته شود.

واژه‌های کلیدی: صنایع کوچک^۳، توسعه صنایع کوچک^۴، رشد اقتصادی^۵

مقدمه

اقتصاد جهانی تأثیر گذارند. به علاوه شدت یافتن رقابت جهانی، افزایش بی اطمینانی و تقاضای فزاینده برای محصولات متنوع باعث شده است که اقبال به این صنایع بیشتر شود. چنانکه تحقیقات نشان می‌دهد تفاوت‌های اساسی بین کشورهای مختلف از جهت سهم صنایع کوچک از کل فعالیت‌های اقتصادی وجود دارد. بنابراین نقش صنایع کوچک در توسعه صنعتی و اقتصادی کشورهای مختلف متفاوت است. براساس تحقیقات اکس در دهه ۱۹۸۰، سهم صنایع کوچک از اشتغال صنعتی در کشورهای اروپای شرقی، به سبب عوامل سیاسی ۳۰ یا ۴۰ سال اخیر، به شدت کاهش یافته و بین ۱ تا ۱۱ درصد در نوسان بوده است. (آکس، ۱۳۸۳، ۱۰۵)

روند پیشرفت تحولات روز افزون در محیط کسب و کار امروزی، واحدهای کوچک و متوسط را جزئی از شبکه‌ها و زنجیره‌های تولید جهانی قرار داده است که توانایی‌های فن آوری، نیروی کار متخصص، و مدیریت پیشرفته را در خود گرد آورده‌اند. توسعه صنایع کوچک و متوسط، رمز توسعه اقتصادی دهه آینده است. پن روز در نظریه اقتصادهای حاشیه‌ای خود، نظریه اکس و آدرش در تحول ساختار تقاضا و همچنین نظریه الگوی توسعه خوشه‌ای، همه به نوعی برتری صنایع کوچک را در راه توسعه اقتصادی کشورها بیان نموده‌اند. بررسی‌ها نشان داده است که صنایع کوچک با ایجاد فرصت‌های شغلی و افزایش درآمد بر

۱- کارشناس ارشد مدیریت دولتی - عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد بنباب
۲- کارشناس ارشد مدیریت دولتی - عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد بنباب

3- Small Industry

4- Small Industry Development

5- Economic Growth

اهمیت و ضرورت صنایع کوچک

در دودهه اخیر با ظهور فن آوری‌های جدید انفورماتیک و دستیابی همگان به شبکه‌های وسیع اطلاعاتی در جهان، ادغام سیستم‌های مختلف کنترل اتوماسیون، طراحی در روش‌های تولید (از قبیل CAD, CAM, IT و غیره) و همچنین چیرگی فلسفه‌های مدیریتی تحویل به موقع و تولید کارا، تحولاتی در توانایی‌های واحدهای صنعتی روش‌های تولید و توزیع و ساختار تشکیلاتی بنگاه‌های ایجاد شده که عموماً بر اهمیت نقش واحدهای کوچک و متوسط (SMEs) در ساختار صنعتی کشورها افزوده است.

علاوه بر مسائل فوق مطالعات اخیر بانک جهانی حاکی از آن است که واحدهای کوچک صنعتی در کشورهای در حال توسعه اثرات کاملاً محسوسی بر اشتغال و درآمد ملی داشته و از این نظر در حصول رشد توزیع شده و برابر نقش مهمی ایفا کرده‌اند. بنابراین حرکت در راستای سازماندهی و کمک به واحدهای کوچک و متوسط صنعتی نباید از زاویه ایجاد یک گروه بندی رانت طلب نگریسته شود بلکه هدف این امر بهبود ساختار صنعتی کشور و رقابتی نمودن این ساختار برای چالش‌های آینده باشد ضمن اینکه رقابتی شدن این واحدها منشأ بهترین پاسخ به مشکل مزمن بیکاری در کشور می‌باشد (سازمان صنایع کوچک ایران، ۱۳۸۶، ۱)

تعریف صنایع کوچک در ایران و سایر کشورها

هنوز تعریفی از صنایع کوچک یا متوسط که جهانیان پذیرفته باشند وجود ندارد. برای مثال در برزیل واژه شرکت‌های کوچک و متوسط شامل آنهایی می‌گردد که فروش سالانه ۵/۵ میلیون دلار داشته باشند. ویلیام در مطالعه خویش از کارخانجات استرالیایی به استخدام توجه کرده و آنهایی که کمتر از ۱۰۰ شاغل دارند جزء این صنایع می‌داند (سازمان ملل ۱۳۶۶، ۸۶) و همچنین به نظر یکی از صاحب‌نظران کارگاهی جزو صنعت کوچک تلقی می‌شود که لااقل دارای مشخصات زیر باشد:

- ۱- محدود بودن تعداد کارمندان متخصص
- ۲- روابط بسیار نزدیکی بین اعضاء مدیریت کارگران قسمت تولید مشتری و مالکین کارگاه وجود داشته باشد.
- ۳- عدم امکان دسترسی به سرمایه‌های بزرگ
- ۴- فقدان یک موقعیت محکم برای مذاکره درباره خرید یا فروش
- ۵- وابسته به بازار محلی و نزدیک به اجتماعات محلی باشد (موسوی شاهرودی ۱۳۸۳، ۴)

مبنای تعریف صنایع کوچک و متوسط در میان کشورها و

مناطق مختلف جهان متفاوت است و شرایط اقتصادی و صنعتی حاکم بر آن کشورها معرف این قبیل صنایع در آنها می‌باشد برخی از معیارهایی که معمولاً در تعریف صنایع کوچک و متوسط به کار می‌روند عبارتند از، تعداد کارکنان، میزان سرمایه، حجم دارایی کل، حجم فروش و ظرفیت‌های تولیدی (کی مراد، ۱۳۸۴، ۴۵).

همچنین تعاریفی که از صنایع کوچک و متوسط در ایران شده است به صورت زیر می‌باشد:

سازمان صنایع کوچک قبل از انقلاب اسلامی صنعتی را کوچک تعریف می‌کرد که میزان اشتغال آنها حداکثر ۵۰ نفر و سرمایه آنها تا مبلغ ۷۵۰ هزار تومان باشد به طوری که فعالیت مربوطه جنبه هنری نداشته باشد سیستم تولید آن مکانیزه باشد و بالاخره کل سرمایه آن ایرانی

باشد (مولایی، ۱۳۸۲، ۱۶)

مرکز آمار ایران در اسناد خود صنایع کوچک و متوسط را چنین تعریف می‌کند، آن دسته از کارگاه‌هایی که تا ۱۰ نفر کارکن در آنها شاغل باشند جزء صنایع کوچک و واحدهای صنعتی که در آنها بیش از ۱۰ نفر کارکن مشغول به کار باشد جزء صنایع بزرگ محسوب می‌شود (پردازی مقدم، ۱۳۷۹، ۸۷-۸۸)

وزارت صنایع نیز پس از سرشماری صنعت و معدن سال ۱۳۷۳، کارگاه‌هایی با ۴ نفر پرسنل و کمتر را واحدهای صنعتی تولیدی بسیار کوچک کارگاه‌های از ۵ تا ۹ نفر را واحدهای کوچک صنعتی کارگاه‌های ۱۰ تا ۴۹ نفر را واحدهای متوسط و کارگاه‌های ۵۰ نفر به بالا را جزء صنایع بزرگ دانسته است. (کریمی، ۱۳۸۷، ۴۷)

نقش و اهمیت صنایع کوچک و متوسط در توسعه صنعتی و اقتصادی

اهداف کلی توسعه عبارتند از :

- فقرزدایی
 - ایجاد رفاه عمومی
 - عدالت اجتماعی و تعادل‌های منطقه‌ای
 - استقلال اقتصادی و ...
- با توجه به اهداف مشخص شده سیاست‌هایی اتخاذ می‌گردد که دستیابی به این اهداف را میسر سازد. در سیاست‌های اتخاذ شده توسط کشورهای مختلف مشاهده می‌گردد که جایگاه صنایع کوچک کاملاً محسوس است. مسیر حرکت و روند تغییرات اهداف توسعه در کشورهای مختلف در طول زمان‌های متفاوت تقریباً یکسان بوده و در جهت رفاه عمومی و تفاوت‌های منطقه‌ای سیر کرده است. خلاصه‌ای از اهداف توسعه در کشور ایران در سال‌های مختلف در جدول (۲) مشاهده می‌کنید.

سازمان صنایع کوچک قبل از انقلاب اسلامی صنعتی را کوچک تعریف می‌کرد که میزان اشتغال آنها حداکثر ۵۰ نفر و سرمایه آنها تا مبلغ ۷۵۰ هزار تومان باشد به طوری که فعالیت مربوطه جنبه هنری نداشته باشد سیستم تولید آن مکانیزه باشد و بالاخره کل سرمایه آن ایرانی باشد

جدول شماره ۱: تعریف صنایع کوچک و متوسط در کشورهای APEC

کشور	تعریف صنایع کوچک و متوسط		معیار
استرالیا	صنایع کوچک	کمتر از ۱۰۰ نفر کارکن	تعداد کارکنان
	صنایع متوسط	بین ۱۰۰ تا ۴۹۹ نفر کارکن	
کانادا	صنایع کوچک	کمتر از ۱۰۰ نفر کارکن و فروش کمتر از ۵ میلیون دلار کانادا	تعداد کارکنان و فروش
	صنایع متوسط	بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ نفر کارکن و فروش بین ۵ تا ۲۰ میلیون دلار کانادا	
چین	صنایع کوچک	بین ۵۰ تا ۱۰۰ نفر کارکن	تعداد کارکنان
	صنایع متوسط	بین ۱۰۱ تا ۵۰۰ نفر کارکن	
اندونزی	صنایع کوچک	کمتر از ۱۰۰ نفر کارکن	تعداد کارکنان
	صنایع متوسط		
ژاپن	صنایع کوچک	کمتر از ۲۰ نفر کارکن	تعداد کارکنان و دارایی
	صنایع متوسط	بین ۲۰ تا ۳۰۰ نفر کارکن یا کمتر از ۱۰۰ میلیون بن سرمایه	
کره	صنایع کوچک	کمتر از ۳۰۰ نفر کارکن و دارایی (سرمایه) بین ۲۰ تا ۸۰ میلیون اون کره	تعداد کارکنان و دارایی
	صنایع متوسط		
مالزی	صنایع کوچک	کمتر از ۱۵۰ نفر کارکن و گردش فروش سالانه کمتر از ۲۵ میلیون رینگیت	تعداد کارکنان و فروش
	صنایع متوسط		
نیوزلند	صنایع کوچک	بین ۱۰ تا ۱۹۹ کارکن و دارایی بین ۱/۵ تا ۱۵ میلیون	تعداد کارکنان و دارایی
	صنایع متوسط		
فیلیپین	صنایع کوچک	بین ۱۰۰ تا ۱۹۹ کارکن و دارایی بین ۱۵ تا ۶۰ میلیون	تعداد کارکنان و دارایی
	صنایع متوسط		
سنگاپور	صنایع کوچک	دارایی ثابت کمتر از ۱۵ میلیون دلار سنگاپور	دارایی ثابت
	صنایع متوسط		
تایوان	صنایع کوچک	کمتر از ۲۰۰ نفر کارکن و سرمایه کمتر از ۶۰ میلیون دلار تایوان	تعداد کارکنان و سرمایه
	صنایع متوسط		
آمریکا	صنایع کوچک	کمتر از ۵۰۰ کارکن	تعداد کارکنان
	صنایع متوسط		

SOURCE: website (www.APEC.org)

- ۱۳- کمک به خودکفایی و توسعه منطقه‌ای
 ۱۴- جذب منابع مولد و ایجاد نظام اقتصادی پویا
 ۱۵- ایجاد محیط رقابتی و سالم
 ۱۶- تربیت مدیران و کارآفرینان اقتصادی (قره چه، ۱۳۷۷)

نقش صنایع کوچک و متوسط در اقتصاد جهان

صنایع کوچک حداقل از چهارجانبه به اقتصاد جهانی کمک می‌کنند (Acs & Audretsch 1991, p.150):

کارآفرینی: صنایع کوچک با کمک به رشد روحیه کارآفرینی و ایفاء نقش به عنوان عامل تغییر در اقتصاد مدرن، به رشد اقتصادی کمک می‌کنند.

نوآوری: صنایع کوچک نقش مهمی در فرآیند تغییر فناوری به عهده دارند. آنها منبع قابل توجهی از فعالیت‌های نوآوری هستند.

پویایی صنعت: صنایع کوچک نقش مهمی در فرآیند تحول صنعت به عهده دارند.

ایجاد فرصت‌های شغلی: صنایع کوچک در سال‌های اخیر سهم قابل ملاحظه‌ای در ایجاد شغل‌های جدید داشته‌اند.

به بیان دیگر در دنیای مدرن کنونی، صنایع کوچک با مشخصات مخصوص به خود در موضوعاتی مختلف و مهم چون رشد اقتصادی، رقابت و حل بحران بیکاری همه گیر، اثرات قابل توجهی دارند.

موانع رشد و توسعه صنایع کوچک در ایران

- داشتن ساختار سنتی از جنبه‌های مختلف مدیریتی، نیروی انسانی و ماشین آلات

در بسیاری از موارد کوچکی تنها یک مرحله از رشد است. صنایع می‌تواند در ابعاد کوچک تأسیس شوند به لحاظ اشتغال ابعاد کارخانه و تجهیزات و حجم و دامنه فعالیت رشد کنند. با بررسی کردن وضعیت هر کدام از کشورها در جدول شماره ۳ می‌توان دریافت که صنایع کوچک و متوسط در توسعه اقتصادی کشورها اهمیت بسزایی یافته دارند.

بنابراین صنایع کوچک با توانمندی‌های خود می‌توانند با از میان برداشتن مشکلاتی همچون بیکاری، توزیع ناعادلانه درآمد و ... نقش مهمی به عهده بگیرد. پس می‌توان در حالت کلی نقش و اهمیت صنایع کوچک و متوسط در توسعه صنعتی و اقتصادی به صورت زیر بیان کرد:

- ۱- کمک به توزیع عادلانه درآمد
- ۲- اشتغالزایی
- ۳- تسریع توسعه صنعتی در نقش اقمار صنایع بزرگ
- ۴- ایجاد ارزش افزوده
- ۵- تشویق فرهنگ سرمایه گذاری
- ۶- تسریع در زمان بهره برداری و توجه به هزینه فرصت سرمایه (کرمی، ۱۳۸۷، ۵۳)
- ۷- ارزش تولید بیشتر با سرمایه گذاری کمتر
- ۸- صرفه جویی در استفاده از ارزهای خارجی
- ۹- افزایش تقاضا برای کالاهای صنعتی
- ۱۰- صرفه جویی در مقیاس در برخی موارد (مولایی، ۱۳۸۲)
- ۱۱- توسعه اقتصاد چند محصولی
- ۱۲- جذب و بومی کردن تکنولوژی

جدول شماره ۲: روند تغییرات اهداف توسعه در جمهوری اسلامی ایران

سالها	۷۲ - ۱۳۶۸	۷۹ - ۱۳۷۲
اهداف	۱- بازسازی و تجهیز بنیه اجتماعی کشور	۱- تحقق عدالت اجتماعی
	۲- بازسازی و نوساز ظرفیت های تولیدی زیربنایی و مراکز جمعیتی خسارت دیده از جنگ	۲- ارتقاء کمی و کیفی فرهنگ عمومی جامعه
	۳- گسترش کمی و ارتقاء کیفی فرهنگ عمومی تعلیم و تربیت	۳- تربیت مدیریت های کارآمد و موردنیاز
	۴- ایجاد رشد اقتصادی در جهت افزایش تولید سرانه اشتغال مولد و خودکفایی در محصولات کشاورزی	۴- تربیت نیروی انسانی موردنیاز
	۵- عدالت اجتماعی اسلامی	۵- توسعه پایدار اقتصادی با محوریت کشاورزی
	۶- تأمین حداقل نیاز آحاد مردم	۶- اصلاح ساختار نظارتی، اجرایی و قضایی کشور
	۷- اصلاح سازمان و مدیریت اجرایی کشور	۷- تقویت مشارکت عامه مردم بر اجرای برنامه ها
	۸- ایجاد امنیت غذایی	۸- تقویت بنیه دفاعی کشور
		۹- حاکمیت بخشیدن به قوانین
		۱۰- ایجاد تعادل در بخش های اقتصادی

منبع: منیژه، قره چه، ۱۳۷۷، مدیریت صنایع کوچک، موسسه کار و تأمین اجتماعی، مدیریت کار، ص ۴۵.

جدول ۳: مقایسه متغیرهای اساسی صنایع کوچک در کشورهای مختلف

ردیف	کشور	سهم کل واحدهای تولیدی	سهم کل میزان تولید	سهم کل ارزش صادرات	سهم کل میزان اشتغال	سهم کل صادرات
۱	کره جنوبی	۹۹/۲	۵۳/۲	۴۵/۵	۶۸/۵	۴۰
۲	ژاپن	۹۹/۱	۵۱/۸	۵۶/۷	۷۹/۲	۵۰
۳	تایلند	۹۳/۱	۶۸	۶۵	۶۱	۶۰
۴	مالزی	۹۲/۶	۴۰	۳۰	۴۰/۲	۵۰-۶۰
۵	تایوان	۹۷	۵۰	۵۰	۷۰	۵۵-۶۰
۶	هند	۹۳	۴۹	۵۱	۷۰	۲۵
۷	اندونزی	۹۴	۴۰	۴۵	۸۷	۶۰-۷۰

منبع: منیژه، قره چه، ۱۳۷۷، مدیریت صنایع کوچک، موسسه کار و تأمین اجتماعی، مدیریت کار، ص ۴۶.

- محدود بودن به بازارهای کوچک و بسته محلی

- در اختیار نداشتن منابع مالی لازم و کافی
- پایین بودن نرخ سرمایه گذاری های جدید
وجود قوانین انعطاف پذیر کار و تأمین اجتماعی و مالیاتی

- آسیب پذیر بودن این صنایع در مشکلات و بحران های اقتصادی در رویارویی با تورم نبود نظام منسجم پشتیبانی از صنایع کوچک

- پایین بودن نرخ ورود صنایع کوچک به بازار و مشخص نبودن نرخ واقعی خروج از آن نبود نظام پشتیبانی از کارآفرینی و نوآوران (آکس، ۱۳۸۳، ۷-۸)

اگر تجربه کشورهای موفق و پیشرو در این عرصه را که در سازماندهی صنایع کوچک به موفقیت های قابل ملاحظه ای دست یافته اند مورد توجه قرار دهیم، در خواهیم یافت که ما نیز ملزم به کار و کوشش همگانی و اقدامات اساسی در نظریه پردازی و ارائه راهکارهای مناسب و منطقی برای ساماندهی صنایع کشور خود هستیم.

برنامه های کلیدی در مورد حمایت از توسعه شرکت های کوچک در ایران

برنامه های کلیدی در مورد حمایت

از توسعه و رشد شرکت های کوچک و متوسط عبارتند از: انتقال فناوری به این شرکت ها، ارتقاء منابع انسانی این صنایع، بازنگری سیاست های مالیاتی، محدودیت های بازرگانی و قوانین حقوقی این برنامه ها به منظور آماده سازی و بسترسازی لازم برای شرکت های کوچک و متوسط است (کی مراد، ۱۳۸۴، ۱۲) تا بتوانند با توجه به جهانی شدن اقتصاد علاوه بر حفظ موقعیت کنونی، سهم خود را در بازارهای جهانی افزایش دهند.

نتیجه گیری

امروزه در اکثر کشورهای جهان، صنایع کوچک و متوسط از جنبه های مختلف اجتماعی، تولید، صنعتی و ارائه خدمات در حال نقش آفرینی هستند. در بسیاری از کشورها این صنایع تأمین کنندگان اصلی اشتغال جدید، مهد تحول و نوآوری و پیشرو در ابداع فناوری های جدید هستند. این صنایع با صادرات قابل توجه نقش موثری در توسعه اقتصادی کشورهای خود ایفا می کنند. در کشور ما ایران علی رغم حضور کمی قابل توجه صنایع کوچک در ساختار صنعتی آن به دلیل نگرش یکسان در سیاست گذاری ها به واحدهای تولیدی و فارغ از مقیاس آنها، صنایع کوچک و متوسط با معضلات

متعددی روبرو هستند، به نحوی که از ایفاء نقش مورد انتظار از آنها همچون کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه ناتوان مانده اند. بنابراین حرکت به سمت صنایع کوچک و متوسط نه تنها امری بهینه و سودآور بلکه در شرایط فعلی کشور، امری لازم و ضروری است. بنابراین می توان نتیجه گرفت که توسعه صنایع کوچک و تکنولوژی های متوسط، می تواند به عنوان استراتژی مناسب برای کشور ما مطرح باشد و از طریق رفع فقر، افزایش درآمد، ایجاد فرصت های شغلی برای نیروی انسانی غیرماهر، انباشت سرمایه از طریق افزایش بازدهی، بهبود بهره وری در بخش روستایی، و همچنین از طریق جلوگیری از گسترش شهرنشینی و مهاجرت های بی رویه، به فرآیند توسعه از ابعاد اقتصادی و اجتماعی کمک نموده و رشد اقتصادی این کشور را تسریع بخشد.

منابع و ماخذ

- ۱- آکس، زولتان جی و همکاران (۱۳۸۳)، نقش صنایع کوچک در اقتصاد مدیران، جهانگیری مجیدی، تهران، موسسه فرهنگی هنری رسا، چاپ دوم.
 - ۲- پردازی مقدم، سعیده، (۱۳۷۹)، نقش صنایع کوچک و متوسط در تنظیم بازار کار کشورهای در حال گذار با تأکید بر مورد ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران، تهران
 - ۳- سازمان صنایع کوچک ایران (۱۳۸۶) سیاست‌های موفق توسعه صنایع کوچک، تهران، کارآفرینان بصیر، چاپ سوم.
 - ۴- سازمان ملل متحد (۱۳۶۶)، بررسی وضعیت صنایع کوچک در آسیا و اقیانوسیه، ترجمه کمیته صنایع روستایی دفتر مرکزی جهاد سازندگی، انتشارات کمیته صنایع روستایی جهاد سازندگی، چاپ معراج، چاپ اول.
 - ۵- قره چه، منبژه (۱۳۷۷)، مدیریت صنایع کوچک، موسسه کار و تأمین اجتماعی، مدیریت کار.
 - ۶- کی مرام، فرید (۱۳۸۴) نقش صنایع کوچک و متوسط در توسعه صنعتی، دانشگاه صنعتی شریف، انتشارات علمی، چاپ اول.
 - ۷- کرمی، اژدر (۱۳۸۷)، نگرش استراتژیک به بررسی نقش SMEها و ارائه راهکارهای توسعه آن در استان آذربایجان شرقی، وزارت کشور استانداری آذربایجان شرقی، معاونت برنامه ریزی استانداری آذربایجان شرقی، چاپ اول.
 - ۸- موسوی شاهرودی، محمد، (۱۳۸۳) صنایع کوچک محور توسعه روستایی ۷، تهران، نگین، چاپ اول
 - ۹- مولایی، محمد، (۱۳۸۲) ارزیابی عوامل موثر بر سودآوری عملکرد صنایع کوچک در ایران، رساله دکتری دانشگاه علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران
- 10 . Acx & Audretsch D.B (1991), Innovation and Technoogical change: and International comparison (Ann Arbor: University of Michigan press) Website (www.APEC.org)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی